

La casa del Palau del Temple, de Barcelona

Joan Fuguet Sans

Escola Superior de Conservació i Restauració
de Béns Culturals de Catalunya, Barcelona
joan@fuguet.org

RESUM

En aquest treball, es revisa i es posa al dia l'opinió expressada, l'any 1989, a *L'arquitectura dels templers a Catalunya*, sobre la seu de la comanda del Temple a Barcelona. A partir de noves aportacions documentals i bibliogràfiques, no només s'hi subratlla la importància del conjunt, sinó que s'hi constata (després d'analitzar-ne detingudament els pros i els contres) la paternitat templera de la famosa «sala dels cavalls», atribuïda tradicionalment a Pere III. L'estudi es fa extensiu a les vicissituds sofertes per la residència (Palau Reial Menor des del segle XIV) fins a l'actualitat. Pel fet de tractar-se de l'únic edifici conservat, rep una especial atenció la capella conventual dels templers, construïda al segle XIII. S'hi donen a conèixer moltes notícies inèdites d'aquest edifici, entre les quals destaca la troballa de restes de pintura mural del segle XIII que decoraven l'església.

Paraules clau:

arquitectura, pintura, templers, Catalunya.

ABSTRACT

The Templar house of Palau, Barcelona

This work revises and updates the opinion expressed in 1989 in *L'arquitectura dels templers a Catalunya*, about the seat of the Temple commandery of Barcelona. The recently updated documental and bibliography has not only underlined the importance of the site, but (following a careful analysis of the pros and cons) has also brought to light the fact that it was in fact the Templars who created the famous «sala dels Cavalls», traditionally attributed to Pere III. This study takes an in-depth look at the changes undergone by the residence (known as Palau Reial Menor since the fourteenth century) up to the present day. Due to its status as the only conserved building, the thirteenth century Templar's convent chapel receives special attention. Several new pieces of information about this building have come to light, the most important of which being the discovery of the remains of the thirteenth century wall painting that decorated the church.

Key words:

architecture, painting, Templars, Catalonia.

1. Les possessions templeres de Barcelona, el Vallès i altres indrets constituïren la comanda de Palau Solità (Vallès Occidental), amb seu en aquesta població. Malgrat que la casa de Barcelona era més important que la del Vallès, les decisions es prenen a Palau Solità (on residia el comanador); aquesta situació va durar fins a l'any 1282, en què la seu de la comanda es traslladà definitivament a Barcelona. Per a una visió general d'aquesta comanda, vegeu J. FUGUET SANS: *L'arquitectura dels templers a Catalunya*, R. Dalmau, ed., Barcelona, 1995, p. 277-290; per al cas concret del Vallès: J. VILAGINÉS: «Els templers al Vallès», *Notes*, 4, Sala Fivaller, Ajuntament de Mollet del Vallès, 1990, p. 9-27.

2. Va tenir lloc el 15 d'abril de 1134 i s'hi reuniren amb el comte Ramon Berenguer IV, de Barcelona, i l'arquebisbe Oleguer, de Tarragona, els bisbes, comtes i molts altres magnats de Catalunya.

3. J. MIRET Y SANS: *Les cases de templers y hospitalers en Catalunya*, Barcelona, 1910, p. 25.

4. P. de BOFARULL, CODOIN, IV, 1849, p. 36. Pere de Gallifa era un dels magnats que havia assistit a l'assemblea de Pau i Treva.

La que havia de ser residència dels templers a la ciutat de Barcelona figura entre les primeres propietats urbanes que l'orde adquirí a Catalunya. Des del primer moment en què establí contacte amb els comtes catalans (inici de la tercera dècada del segle XII) el Temple fou objecte d'importants donacions de finques rústiques i urbanes a la ciutat de Barcelona i a les comarques veïnes, sobretot al Vallès¹. L'any 1134, una setmana després que en una assemblea de Pau i Treva² hom determinés en quines condicions s'havia d'establir el Temple a Catalunya³, es documenta la donació a l'orde d'unes cases (amb mur, torres, pati i pou) del costat occidental de la muralla romana de Barcelona, vora el castell de Regomir, anomenades «torres d'en Gallifa»⁴. Segons el document, sembla que es tractava d'un conjunt d'edificis que, aprofitant l'angle que formava allí l'antiga muralla, havien estat ordenats al voltant d'un pati quadrangular. Aquestes torres i cases, en pocs anys, esdevindrien la residència barcelonina dels templers, coneguda a partir d'aleshores amb el nom de «Palau del Temple» (figura 1).

Malgrat que existia una rica i abundosa documentació sobre el Palau, des que fou donat al Temple fins a l'actualitat, encara no ha estat objecte de la monografia exhaustiva que la importància que l'edifici mereix. Els comentaris que els estudiosos han dedicat al Palau del Temple han estat mínims i poc clars, en particular quan s'ha tractat de la capella i de les sales principals.

Probablement, el període més important de la casa de Barcelona fou durant el mandat del preceptor Pere Gil, el qual regí la comanda de Palau Solità-Barcelona durant un període molt llarg (1238-1250 i 1254-1258)⁵, inhabitual en l'orde del Temple. Segons la documentació coneguda d'a-

quest període⁶, es pot dir que fou amb aquest comanador que la casa de Barcelona es convertí en un dels principals convents urbans de l'orde. Fou aleshores quan el Temple desenvolupà a Barcelona importants activitats burgeses i tingué un paper polític de primer ordre al costat de la cort, que aleshores ja s'havia instal·lat definitivament a la ciutat comtal. Durant els anys quaranta i cinquanta, Pere Gil realitzà operacions mercantils, financeres, urbanístiques, constructives, etc. a la ciutat de Barcelona. La construcció de l'església, els jardins de sota el mur i molt probablement els edificis principals de Palau⁷ en són una bona mostra. La prosperitat que en aquesta etapa assolí el convent féu que, vers els anys vuitanta, Palau de Barcelona suplantés la capitalitat a la casa del Vallès. Malgrat que havien estat molt importants, són poques les evidències artístiques d'aquella opulència que han arribat als nostres dies, només l'església, amb les seves pintures, i un còdex il·luminat⁸, el qual, per cert, porta escrita al primer full, amb lletra del segle XIII, una nota reveladora sobre la figura i l'obra del comanador Pere Gil. Diu així:

anno domini m.c.c. quadragesimo v. Sit notum omnibus quod P. G[il]i comendator domus palati de Vales emit ipsas domus quae sunt iuxta et infra murum civitatis Barchinonensis et ibidem ad honorem Dei et beate virginis ecclesiam et altare extruxit et ibidem multa ornamentum preparavit.

L'any 1317, cinc anys després que el Temple fos abolit pel papa Climent V, Palau, com la major part dels béns de l'orde, passà a l'Hospital de Sant Joan. Pocs anys més tard, el 1328, mitjançant un conveni, els hospitalers cediren la casa i l'església

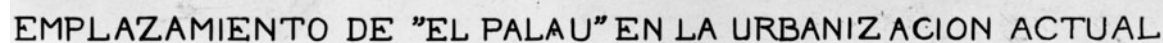

Figura 1.
Situació del Palau Reial Menor en la Barcelona actual.

del Temple de Barcelona al bisbe de Vic, de qui, l'any 1367, l'adquirí Pere el Cerimoniós per a la reina Elionor de Sicília. A partir de 1368, l'antiga residència templera fou restaurada i ampliada per convertir-se en Palau Reial Menor.

La sala dels cavalls

Tradicionalment, la historiografia havia considerat que, en la reconversió del Palau del Temple en Palau Reial Menor, Pere III féu construir la «sala dels cavalls» i la «sala major», que són, respectivament, els dos grans edificis que (un sencer i l'altre mutilat) arribaren a la demolició total del conjunt, produïda l'any 1866⁹. Aquest estat de la qüestió ha variat considerablement en la darrera dècada a partir de la publicació de dos articles elaborats amb notícies inèdites. El primer, d'Anna M. Adroer¹⁰, planteja la possibilitat que la sala dels cavalls hagués estat obra dels templers, car de la documentació se'n dedueix que ja existia quan el rei, l'any 1367, comprà el Palau per ampliar-lo¹¹. El segon estudi, de Daniel Cid¹², documenta la construcció, al costat de la sala dels cavalls, entre 1376 i 1378, de l'altra sala, la «sala major». La publicació d'aquests treballs ha aclarit definitivament les ambigüitats que hom detectava en la bibliografia anterior quan es parlava d'aquestes dues sales¹³.

A partir de la informació precedent, hom pot plantejar —en termes d'arquitectura del segle XIII— la lectura de la documentació gràfica existent als arxius barcelonins, sobre el Palau i, en particular, sobre la sala dels cavalls. És molt conegut el fons del Museu d'Història de la Ciutat (olis de Domènec Sert, aquarel·les de Soler Rovirosa, dibuixos de Lluís Rigalt, etc.) realitzats just abans d'ésser demolits els edificis de Palau¹⁴; també ho és una planta general del segle XIX, de l'Arxiu de Palau¹⁵; és inèdit, en canvi, un aixecament del conjunt, fet, al segle XVIII, pels arquitectes Josep Renart i Francesc Mestres, conservat també a l'Arxiu de Palau¹⁶. Les plantes i les seccions d'aquest aixecament, encara

5. A. FOREY: *The Templars in the Corona de Aragón*, Oxford University Press, Londres, 1973, p. 439.

6. La documentació de la casa templera de Palau no es troba, com hauria estat normal, a l'Arxiu del Gran Priorat de Catalunya, sinó esparsa entre els pergamins de la Cancelleria Reial de l'ACA. Els que corresponen a aquest període són els «pergamins de Jaume I», que en bona part utilitzarem (J. FUGUET SANS: *L'arquitectura dels templers a Catalunya*, Universitat de Barcelona, Col·lecció de Tesis Doctorals

Microfitxades, núm. 840,
Barcelona, 1990, p. 386-390.

7. Vegeu J. FUGUET SANS: *L'arquitectura dels templers...*, 1995 (cit. n. 1), p. 277-290.

8. Vegeu J. PIJOAN: «Miniaturas españolas en manuscritos de la Biblioteca Vaticana», a *Escuela Española de Arqueología e Historia en Roma, Cuadernos de Trabajo*, II, Madrid, 1914, p. 1-20; P. BOHIGAS: *La ilustración y la decoración del libro manuscrito en Cataluña. Contribución al estudio de la historia de la miniatura catalana*, I-III, Asociación de Bibliófilos de Barcelona. Bar-

celona 1955, p. 20, i N. de DALMASÉS, A. JOSÉ i PITARCH: «L'època del Cister», dins *Història de l'Art Català*, II, Ed. 62, Barcelona, 1986, p. 210. Exemplar molt valuós per a la història si es té en compte que són poquíssims els llibres dels templers que s'han conservat (G. CURZI: *La pittura dei templari*, Milà, 2002, p. 124-125; J. FUGUET SANS: «Pinturas, miniaturas, graffiti... de los templarios en la Corona de Aragón», *Sacra Militia*, 4, Perusa, c/p).

9. J. AINAUD; J. GUDIOL; F. P. VERRIÉ: «La ciutat de Barcelona», dins *Catálogo Monumental de España*, CSIC, Madrid, 1947, p. 259-264.

10. A. ADROER i TASSIS: «El palau de la reina Elionor: un monument desaparegut», *Lambard. Estudis d'art medieval*, VI, IEC, Barcelona, 1994, p. 247-264.

11. Els documents posen en evidència que, l'any 1368, a la sala dels cavalls, només s'hi van fer reparacions: «mana la senyora Reina es faci adobar les portals de 2 finestres caladisses qui són en la sala dels cavalls del dit palau [...] tencar lo portal de la cambreta de la sala dels cavalls...» (ACA, R. P. vol. 1000, foli 63).

12. D. CID MORAGAS: «La restauració del desaparegut Palau Reial Menor de Barcelona a través del llibre d'obra. El cas de la sala major (1376-1378)», *Acta Mediaevalia*, 18 (1997), p. 397-425.

13. Carreras Candi (F. CARRERAS CANDI: *La ciutat de Barcelona, a Geografia de Catalunya*, Barcelona, 1916, p. 422) crea una ambigüitat en intitular «sala gran del Palau Menor» l'aquarel·la que de l'interior de la sala dels cavalls pintà Soler Rovirosa, l'any 1858 (figura 7); semblantment succeïx amb l'article del pare Borràs (A. BORRÀS i FELIU: «Luís de Requesens y el 'Palau Menor'», *Revista San Jorge*, 89, Barcelona, 1973, p. 112). Cirici (A. CIRICI: *Barcelona pam a pam*, Barcelona, 1973, p. 277-278), després d'explicar correctament, amb text i dibuixos (de l'aquarel·la de Soler Rovirosa), la sala dels cavalls, s'equivoca més endavant en atribuir el teginat de la sala dels cavalls a la «sala major», nom de la sala esfondrada seixes abans.

14. Són molts els treballs il·lustrats amb aquestes imatges; vegeu, per exemple, les obres citades a la nota 13 i a la nota 24.

15. J. FUGUET SANS: *L'arquitectura dels templers...*, 1995 (cit. n. 1), p. 379.

16. Dues plantes —baixa i primer pis— i tres seccions múltiples, del Palau, realitzats el 1786, per encàrrec del duc d'Alba (Arxiu de Palau, caixa, 363-364a). Vegeu més endavant la nota 42.

Figura 6.
Planta baixa de la sala dels
cavalls (dibuix realitzat l'any
1858 per Lluís Rigalt) (Museu
d'Història de la Ciutat de
Barcelona).

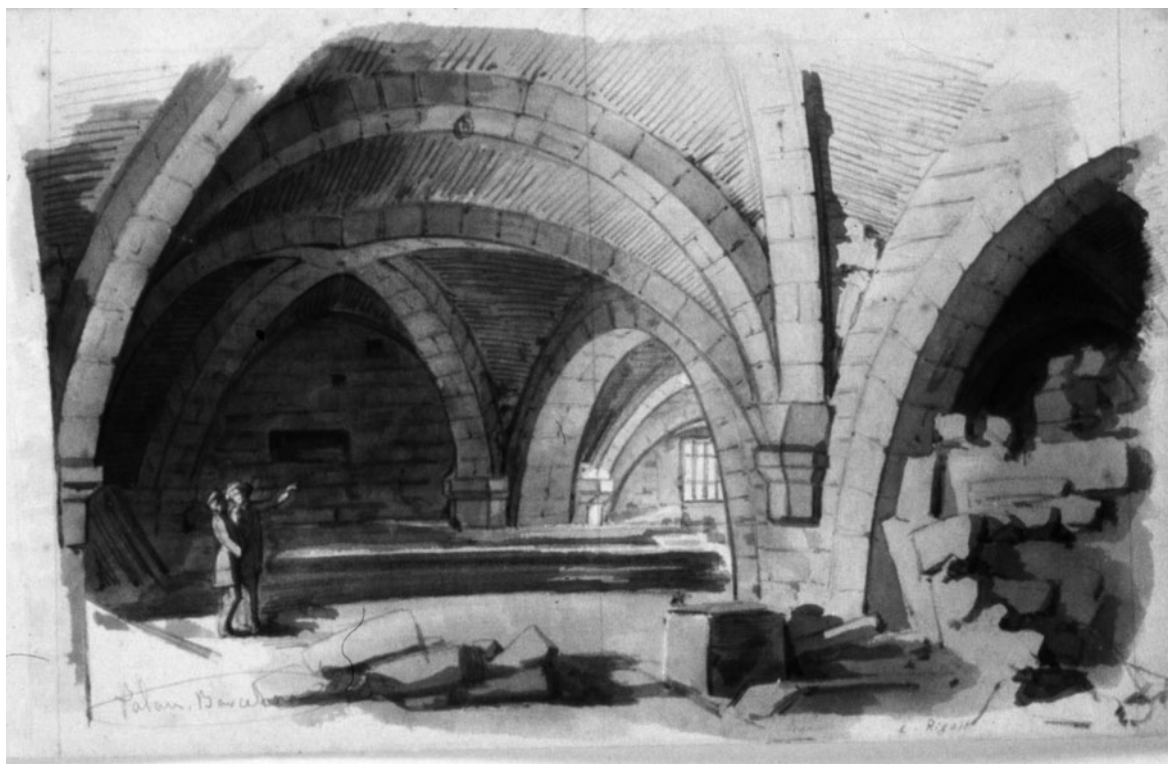
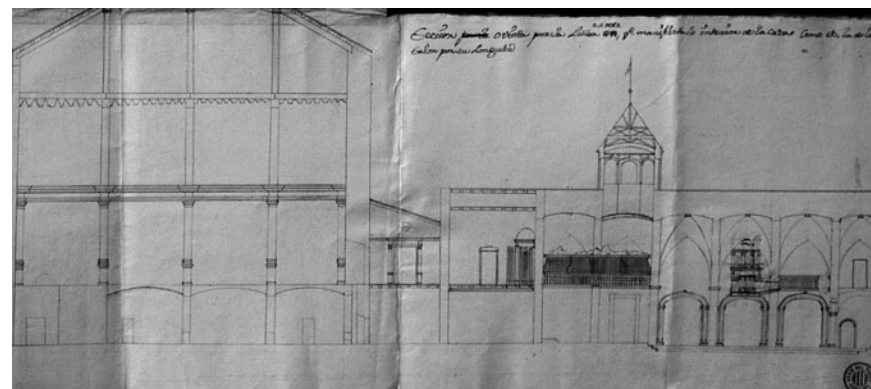
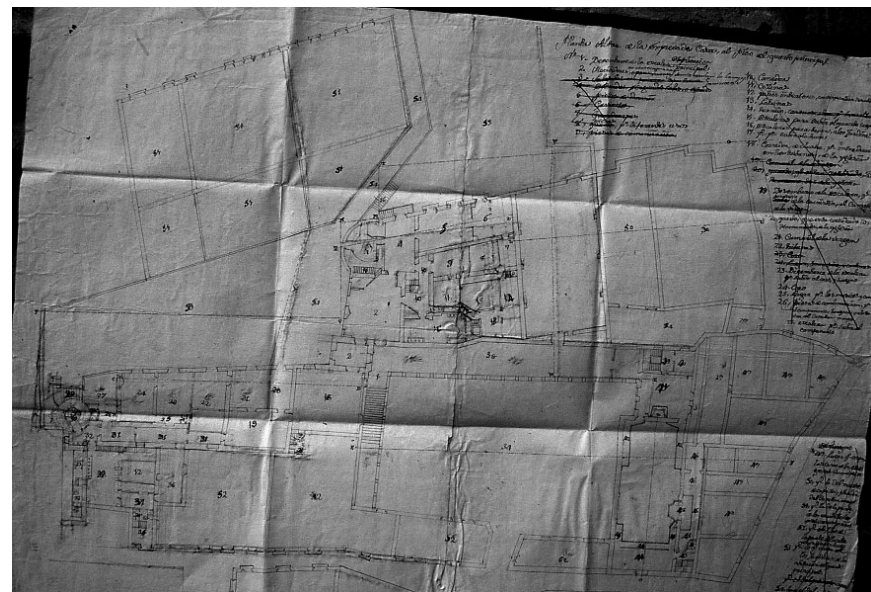

Figura 2.
Planta superior del Palau Reial
Menor (esborrany de
l'aixecament realitzat l'any 1785
per Josep Mestres i Francesc
Renard) (Arxiu de Palau).

Figura 3.
Secció múltiple del Palau Reial
Menor que afecta
longitudinalment la capella i la
sala dels cavalls (esborrany de
l'aixecament realitzat l'any 1785
per Josep Mestres i Francesc
Renard) (Arxiu de Palau).

que siguin esquemàtiques, permeten conèixer amb claredat les característiques de tots els edificis del conjunt, en especial de l'església i de la sala dels cavalls. Un aspecte interessant que es deriva d'aquesta informació és la localització (fins ara impossible) de certs indrets dibuixats abans de l'enderroc, en particular el que realitzà Lluís Rigalt dels baixos de la sala dels cavalls¹⁷ (figura 6).

La sala dels cavalls, que, presumiblement, féu construir al mateix temps que l'església el comandador templer Pere Gil¹⁸, ocupava la planta noble d'un gran edifici prismàtic rectangular de 28 metres de llarg per 15 metres d'ample, construït a l'extrem nord de l'ala occidental del pati, al voltant del qual s'ordenaven les construccions de Palau¹⁹ (figures 2 a 5). A l'ala adjacent, costat nord, formant escaire, hi havia l'església. És probable que tots dos edificis es comuniquessin mitjançant un corredor disposat a l'angle, com al castell templer de Gardeny²⁰. L'edifici fou construït seguint una fórmula molt cistercenca d'emprar una estructura robusta a la planta baixa i una de lleugera a la planta noble. Així, a l'estança inferior (figura 6) aixecaren vuit mòduls de creueria amb tres pilars exempts al mig, mentre que al damunt, a la sala dels cavalls, elevaren, fins a tretze metres, tres arcs diafragma transversals per servir una coberta de fusta (figura 7), que no sabem si originàriament era de doble vessant (com la de l'església) o si era horitzontal, com la que, restaurada al segle XVI pels Requesens, arribà al segle XIX²¹. En qualsevol cas, tant per motius formals com per motius funcionals, no es pot dubtar que aquesta

sala dels cavalls era la gran sala que els convents principals del Temple solien tenir al costat de l'església conventual²².

La sala dels cavalls, doncs, no només és possible que hagués estat obrada pels templers, sinó que és del tot probable. El qualificatiu «dels cavalls», com l'anomenen els documents del segle XIV, sembla que es refereix a una funció relacionada amb equins, que hauria tingut en temps pretèrits. En aquest sentit, seria versemblant suposar que durant el domini templer s'hi haguessin celebrat cerimònies en les quals hi participaven cavalls. Per aquest motiu, no ha d'estranyar que la cavalcada fúnebre que es documenta com a realitzada al Palau Reial Menor, amb motiu de la mort del rei Joan II, l'any 1479, s'hagués fet a la «sala dels cavalls», entre altres coses perquè era l'única que reunia condicions per fer-ho²³.

Amb les adaptacions i els additaments de Pere el Cerimoniós, el Palau arribà a mitjan segle XV (1457) en què Joan II el cedí al noble Galcerà de Requesens. Els nous propietaris hi practicaren també importants modificacions. En el decurs dels segles XVIII i XIX, a causa de l'abandonament, el Palau s'anà degradant fins que, l'any 1858, els comtes de Sobradiel, que n'havien heretat la propietat, van fer-lo enderrocar, exceptuant-ne la capella, per construir-hi vivendes plurifamiliars²⁴.

La capella de Santa Maria

Estat actual

La capella, únic edifici conservat de l'antic convent templer de Barcelona, està situada entre els carrers Ataülf i Palau, amb entrada pel primer. La féu construir, l'any 1246, el comanador Pere Gil²⁵. El seu estat és el resultat de set-cents anys d'història amb moltes intervencions a l'esquena (figura 10).

És un edifici d'una sola nau, amb la capçalera orientada —amb una certa desviació— a l'oest, fet que transgredeix la norma habitual de situar-la a l'est. Els murs tenen un gruix d'1,5 metres i la planta mesura 25 metres de llarg per 10,65 metres d'ample. L'interior està dividit en sis trams iguals per cinc arcs diafragma lleugerament apuntats i de la mateixa altura que llum, és a dir 10,65 metres. Cada tram va cobert amb una volta de creueria d'un gòtic tardà. El tram del presbiteri presenta un absis poligonal amb xamfrans a les cantonades i la volta de creueria. Entre els arcs transversals segon i cinquè (començant pel peu), s'obren tres capelles laterals per banda, del mateix estil ogival que la volta. Les del costat nord, o de l'epístola, són més fondes, estan intercomunicades i tenen tribunes al damunt; les del davant, en lloc de tribunes, tenen finestrals ogivals a sobre.

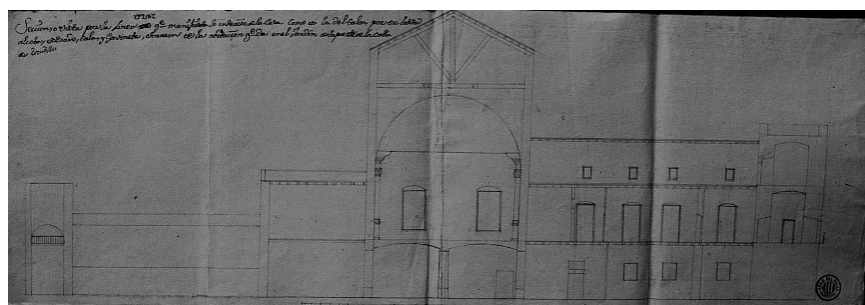

Figura 4. Secció múltiple del Palau Reial Menor que afecta transversalment la sala dels cavalls (esborrany de l'aixecament realitzat l'any 1785 per Josep Mestres i Francesc Renard). (Arxiu de Palau).

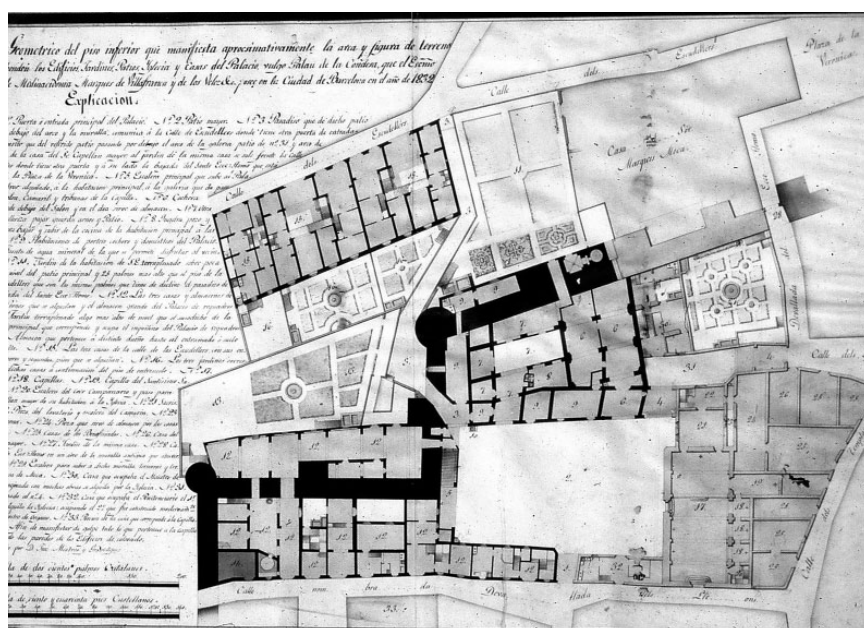

Figura 5. Planta baixa del Palau Reial Menor, segons un aixecament realitzat l'any 1852 (Arxiu de Palau).

17. Rigalt dibuixà els baixos d'una gran estança de planta rectangular, modulada en quadrats i coberta per una potent volta de creueria. Observades amb atenció les plantes i les seccions esmentades, s'arriba a la conclusió que el dibuix de Rigalt només pot correspondre a la planta baixa de la sala dels cavalls, l'única d'aquestes característiques que hi havia en tot el conjunt.

18. Un document, de l'any 1249, signat per aquest comanador, es refereix al finançament de la capella i d'altres obres importants, no especificades, que s'acabaven de fer a la casa de Barcelona (ACA, C, perg. de Jaume I, núm. 1162).

19. J. FUGUET SANS: *L'arquitectura...*, 1995 (cit. n. 1), p. 285-289.

20. Ibidem, p. 160-172.

21. Les mesures i característiques d'aquest edifici es poden veure en

les plantes i seccions citades a les notes 15 i 16 (figures 2, 3 i 5).

22. En conseqüència, no podem estar d'acord amb l'opinió de Besseran (P. Besseran i Ramon: «El Palau Reial Menor», dins *L'Art Gòtic a Catalunya*, III, *Dels palaus a les masies*, Barcelona, 2003, p. 170), que posa en dubte la cronologia templera de la sala i s'inclina per atribuir-la als anys en què el Palau fou del bisbe de Vic o al començament de posseir-lo el rei. En tots dos casos és altament improbable, per no dir impossible. En el primer, perquè el bisbe posseïa per poc temps el Palau i no se sap que l'hagués utilitzat ni que hi tingués cap projecte; en el segon, òbviament, perquè el rei adquirí el Palau el 1367, just un any abans d'iniciar-se la reforma.

23. Vegeu R. Tasis: *Barcelona. Imatge i Història d'una Ciutat*, Barcelona, 1961, p. 145. Aquesta cerimònia l'explicava Pere Joan

Comes, en una crònica escrita l'any 1583 en el *Llibre de algunes coses assenyalsades succeïdes en Barcelona y en altres parts*, format per ... en 1583 y recondit en lo arxiu del excelentíssim ajuntament, Barcelona, 1881, p. 278-286.

24. Per a un bon resum de la història del Palau, amb bibliografia exhaustiva, vegeu: P[ere]. C[atalà]. i M[iquel]. B[rasó].: «El Palau Reial Menor», *Els castells catalans*, I, R. Dalmau, ed., Barcelona, 1967, p. 541-548, i també J. M. March, S. I.: *La Real Capilla del Palau en la ciudad de Barcelona. Reseña histórica*, Barcelona, 1955 (2a edició revisada i posada al dia).

25. ACA, C, Perg. de Jaume I, n. 1029. El text d'aquest document i altres notícies relatives al finançament de la capella foren publicades a J. FUGUET SANS: *L'arquitectura dels templers...*, 1989 (cit. n. 6), p. 377-395 i apèndix documental núm. 15.

26. Ibidem.

27. Vegeu J. GARRIGA (amb la col·laboració de M. CARBONELL): *L'època del Renaixement, segle XVI*, dins *Història de l'Art Català*, Ed. 62, Barcelona, 1986, p. 105.

28. Haviem notat l'orientació anòmla que atribuïrem a condicionants preexistents a J. FUGUET SANS: *L'arquitectura dels temples...*, 1995 (cit. n. 1), p. 287.

29. Sobre aquesta mena d'armaris, hi ha molta bibliografia. Vegeu, per exemple, la descripció d'exemples molt semblants en l'arquitectura preromànica (X. BARRAL i ALTET: *L'art pre-romànic a Catalunya, s. IX-X*, Barcelona, 1981, p. 102, i en l'arquitectura cistercenca, M. AUBERT: *L'architecture cistercienne en France*, París, 1947, I, p. 322 i 323. Volem fer notar que les capelles conventuals dels castells templers de Miravet, Montsó i Peníscola també tenen armaris d'aquest tipus al presbiteri.

30. Vegeu la notícia de premsa al diari *Avui* (9 de maig de 2003), p. 47.

31. Encara que resti l'interrogant de la notícia no documentada, és de justícia reconèixer la part de raó que tenia Carreras Candi quan, a la seva famosa *Geografia*, escrivia: «Tres diferents esglésies s'han substituït en lo palau Menor: la dels Templers (segle XII) (restant-ne una senzilla portada romànica), quals parets foren policromades; la dels Reis d'Aragó, d'istil gòtic, de la que res ne queda, y l'actual temple, construït per En Zúñiga y acabat per son fill Lluís de Requesens» (F. CARRERAS CANDI: *La ciutat de Barcelona*, (cit. n. 13), p. 423).

32. Com el llibre esmentat més amunt, conservat a la Biblioteca Vaticana (J. PIJOAN: «Miniaturas españolas...», (cit. n. 8)).

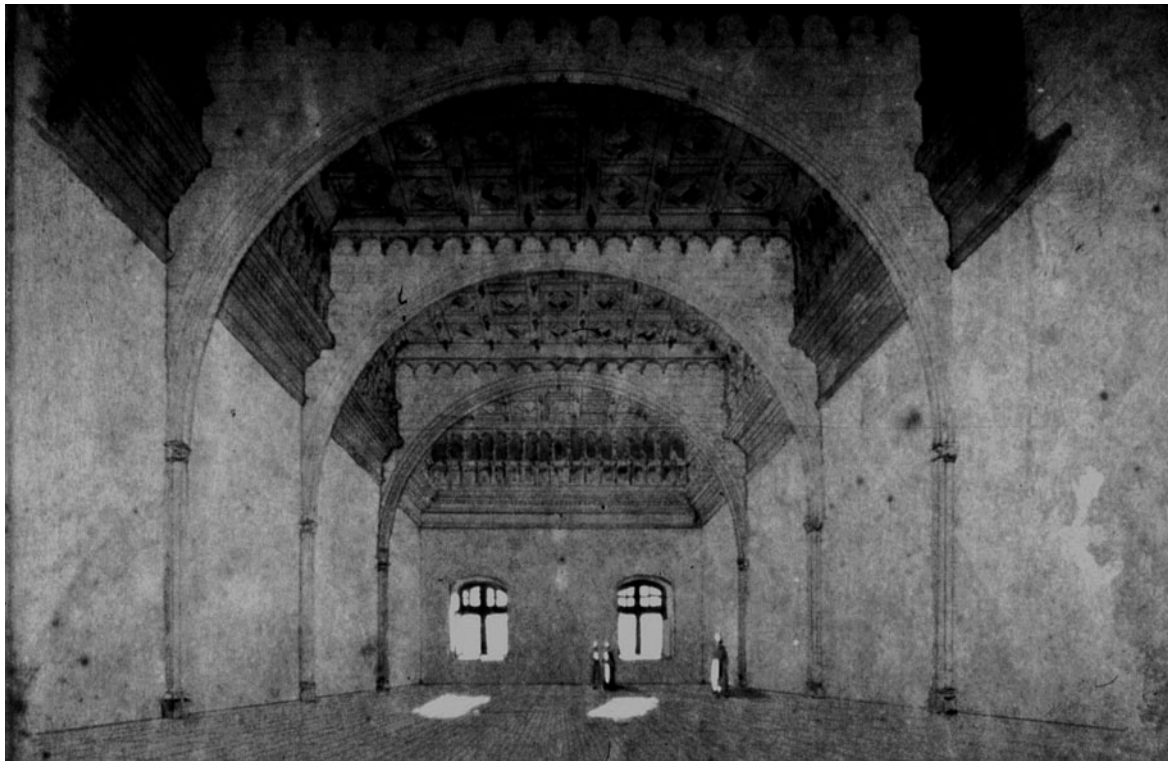

Figura 7.

Interior de la sala dels cavalls (aquarel·la realitzada l'any 1858 per Soler Rovirosa) (Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona).

Per accedir a la nau, hi ha dues portes, una d'interior, situada dins la tercera capella del costat de l'epístola, que comunica amb la sagristia i les dependències de l'actual residència de jesuïtes, i una altra a la façana que dona al carrer Ataülf. Aquesta, que forma part d'un frontispici neoromànic, té un arc romànic de mig punt amb motlures i una zigzag, ornaments típics del període tardà d'aquest estil. Les motlures de l'extradós descansen sobre dues mènsules esculturades del mateix estil romànic, que representen personatges al·legòrics.

La capella templera

Quan, uns quants anys enrere, estudiàrem per primera vegada aquesta capella²⁶, era opinió generalitzada²⁷ que al segle XVI l'edifici primitiu havia sofert importants modificacions, entre d'altres, la construcció de bell nou d'una volta de creueria. La nostra aportació consistí a posar en evidència que aquella obra no havia comportat la desaparició de l'estructura antiga d'arcs diafragma, car aqueixa s'endevinava observant amb atenció certs elements visibles a les golfes de l'església actual. Malgrat les mutilacions, els antics arcs diafragma es conserven encara. Allò que havia desaparegut del tot era la coberta de fusta.

Observat ara amb més atenció l'interior de la capella, hi apareixen alguns detalls que indueixen a pensar que, en origen, el temple estava orientat

al revés de com n'està ara, és a dir, amb la capçalera mirant a l'est, com era preceptiu²⁸. Ho fa pensar la presència al peu d'uns elements arquitectònics que solen trobar-se al presbiteri. Són tres fornícules, o armaris, que hi ha al primer tram de la nau, practicats directament a les parets. La situació i la tipologia d'aquests armaris és la pròpia dels armaris litúrgics o eucarístics que es troben ja a les esglésies des dels primers temps del cristianisme, amb la funció principal de guardar la reserva, llibres i objectes de culte²⁹. Aquesta circumstància, més l'orientació inversa del temple, fa que la presència dels armaris sigui un argument sòlid per qüestionar l'actual situació del presbiteri.

Allò que sembla clar és que l'estructura bàsica de l'edifici ha romàs inalterada sota els afegits. L'església que féu construir el comanador Pere Gil, l'any 1246, era un edifici de planta rectangular, orientat a llevant i dividit interiorment en sis trams iguals per cinc arcs diafragma transversals que aguantaven una coberta de fusta a doble vessant, presumiblement policromada (figura 8). D'altra banda, la recent descoberta de pintures als arcs diafragma³⁰ dona arguments per pensar que tot l'interior del temple estava pintat al fresc³¹.

Sembla, per tant, que la capella templera de Barcelona era ben diferent de com l'haviem imaginat. No fou un edifici senzill i auster, sinó un exemplar ric i exuberant, amb els murs i el sostre decorats amb pintures com corresponia a la importància

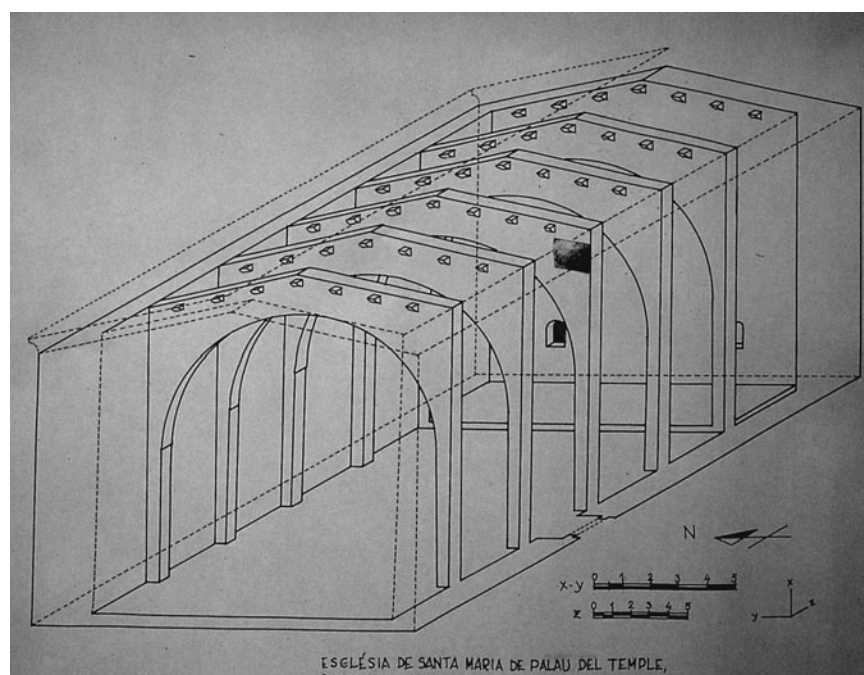

Figura 8.
Reconstrucció de l'església construïda pels templers
vers l'any 1246 (perspectiva cavallera de J. Fuguet).

Figura 10.
Església de Palau, interior.
Foto J. Fuguet.

de la casa, i amb tota mena d'objectes litúrgics, llibres³² i sumptuosos reliquiars que guardaven valuoses relíquies³³.

Tanmateix, des de l'estat originari de la construcció templera fins als nostres dies, la capella ha sofert una sèrie de modificacions que intentarem resumir seguidament.

La capella de la reina (segles XIV-XV)

No creiem que l'església dels templers sofrís cap modificació en els cinquanta-sis anys que van entre l'extinció del Temple, 1312, i el 1368, en què passà a ser capella reial del Palau Menor.

La capella fou donada pel rei Pere el Cerimoniós, juntament amb tot el Palau, a la reina Elionor, tanmateix, el monarca se'n reservà el patronatge. Amb els nous propietaris, l'església templera no canvià gaire de fesomia. Segons la documentació exhumada per A. Adroer³⁴, entre les obres practicades l'any 1368 per Guillem Carbonell al Palau, hi figuren algunes reformes a la capella; entre altres, hi consta la substitució d'algunes bigues i la construcció de dos altars, un de dedicat a santa Bàrbara i l'altre, a santa Llúcia. Segons el pare March³⁵, la reina Elionor dotà la capella —que a partir d'aleshores seria la capella de la reina— de nova esplendor, proveint-la de tota mena d'objectes litúrgics sumptuosos, per celebrar-hi fastuoses festes religioses.

De capella dels Requesens a capella dels jesuïtes (segles XVI-XX)

Quan Joan II donà el Palau Menor als Requesens, la Corona es reservà el patronatge sobre la capella, el qual, finalment, els seria cedit per l'emperador Carles V, l'any 1542. Fou aleshores quan els propietaris van voler magnificar el temple dotant-lo d'una volta de creueria i de capelles laterals. A l'arxiu de Palau (conservat al casal Borja de Sant Cugat del Vallès) hi ha documentació³⁶ utilitzada, en part, pels estudiosos³⁷ que informa de molts detalls d'aquelles obres (mestres, oficials, materials, despeses, etc.).

Sota la direcció del mestre de cases Andreu Matxí, es van construir les tres capelles del costat de l'epístola —nord—, una sagristia vora el presbiteri, el cor elevat, la volta de creueria de la nau amb un cimbori, o llanterna, al segon tram (figura 3); es restaurà la façana i la porta del pati, etc. De totes aquestes reformes, la més aparatosa fou, sens dubte, la volta de creueria de la nau³⁸ (figura 10), però la seva execució fou relativament fàcil en poder aprofitar l'antiga estructura dels arcs diafragmes. Dissortadament, sembla que fou aleshores quan s'esmotxaren els extradorsos d'aquests arcs, que —com s'acaba de descobrir— havien servit de suport a una decoració mural, avui més que imaginable. Aquesta mutilació de retruc afectà l'antic teginat de fusta poli-

33. Per a l'orde del Temple fou molt important el culte a les relíquies (F. TOMMASI: «I Templari e il culto delle reliquie», a *I templari: Mito e storia, Atti del Convegno Internazionale di Studi alla magione templare di Poggibonsi. Siena, 29-31 Maggio 1987*, Sinalunga, Siena, 1989, p. 191-210). Sembla que a Palau s'hi venerava una relíquia tan important pels cavallers croats com el braç de sant Jordi (vegeu F. CARRERAS CANDI: *La ciutat de Barcelona...* (cit. n. 13), p. 423).

34. A. M. ADROER i TASSIS: «El palau de la reina Elionor...» (cit. n. 10), p. 253.

35. J. M. MARCH S. I.: *La Real Capilla del Palau...* (cit. n. 24), p. 19.

36. Arxiu de Palau, lligall 49, carilla 1, folis 51-100; carilla 2, folis 46-89.

37. J. M. MARCH, S. I.: *La Real Capilla del Palau...* (cit. n. 24), p. 21; J. GARRIGA (amb la col·laboració de M. CARBONELL): *L'època del Renaixement...* (cit. n. 27).

38. Amb les plementeries obrades amb rajola de pla, és a dir, amb volta a la catalana. En els manuscrits de 1546, hi figuren diverses partides de rajoles per a aquest fi: «[...] mil rajoles han servir per les voltes de dita església [...] tres milers de rajoles per les voltes de la església [...]» (Arxiu de Palau, cit. n. 36).

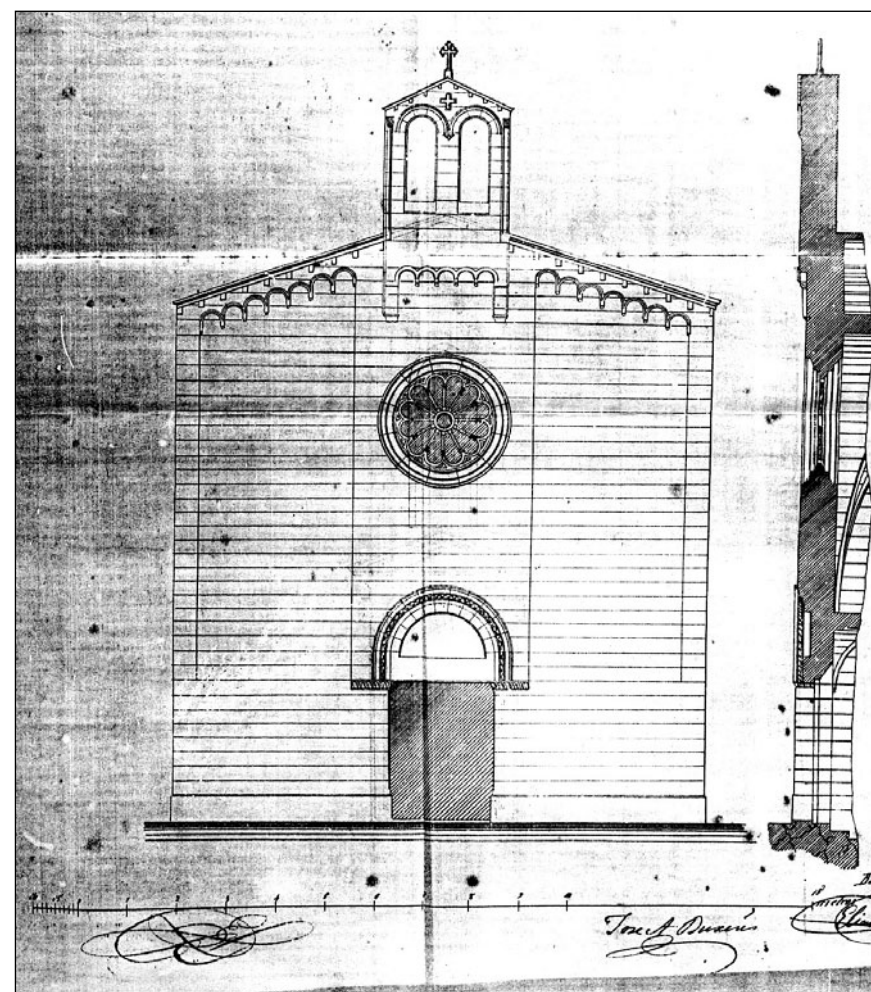

Figura 9.
Façana de l'església de Palau de Barcelona, projecte d'Elies Rogent, 1866 (Arxiu Administratiu Municipal de Barcelona).

39. Entre els materials emprats en les obres de l'església, hi figuren diverses partides de bigues: «[...] per lo port de vuitanta bigues d'alber aportades de Sarrià [...] per la teulada de dita sglésia [...]» (Arxiu de Palau, lligall 49, carilla 1, foli 51r).

40. Entre la documentació, sembla que es refereix a la confecció de la porta la nota següent: «[...] 16 de novembre 1546, a un picapedrer qui's dia Vergés per lo picar de dos pedres per lo confront de la sglésia [...]» (ibídem, lligall 49, carilla 2, foli 41v).

41. Arxiu de Palau, «Notas manuscritas del archivero Jerónimo Sebastia Pbro».

42. Arxiu de Palau... (cit. n. 16). Es tracta de l'aixecament del conjunt de Palau realitzat com a pas previ per construir edificis de lloguer dins del recinte. No són els plànols definitius, sinó els esborranys, la qual cosa és de doldre, car —segons expressa la memòria (ibídem, plec 1)— en aquells es diferenciava l'obra antiga de la moderna (segurament amb dos

colors, com se solia fer). Sobre els arquitectes F. Mestres i J. Renart, vegeu les biografies que els dedicà Manuel Arranz a la seva tesi doctoral (M. ARRANZ: *Mestres d'obres i fusters. La construcció a Barcelona en el segle XVIII*, Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Barcelona, Barcelona, 1991, p. 316-317 i 390-394).

43. Entre altres, A. A. PI Y ARIMÓN: *Barcelona antigua y moderna*, Barcelona, 1854, I, p. 381-382; P. PIFERRER: *Recordis i belleses de Barcelona* (versió de J. dels Domenys), Ed. Barcino, Barcelona, 1932, p. 18-19.

44. Les nombroses panoràmiques i detalls interiors i exteriors (citats abans) executats principalment per Soler Rovirosa, Martí Alsina, Lluís Rigalt i Domènec Sert, que es conserven al Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona.

45. L'any 1847 el propietari, amb assessorament de l'arquitecte Josep Massanès, havia planejat la parcel·lació del solar i, sis anys més tard, Francesc Daniel Molina i Joan Nolla rea-

litzaren el projecte urbanístic que el mateix any aprovaria l'Acadèmia Provincial de Belles Arts (J. BASSEGODA NONELL: «Derribo del Palacio Real Menor», *La Vanguardia Española* (18 d'abril de 1975).

46. Era la porta renaixentista que, al segle XVI, havien obert els Requesens, quan presumiblement canviaren l'orientació del temple. Se'n conserva un dibuix, realitzat per Rogent, a l'Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes de Barcelona, fons Elies Rogent, C334/68.

47. Vegeu AA. DD.: «La comanda templera de Palau», dins *Catalunya Romànica, XX, El Barcelonès, El Baix Llobregat, El Maresme*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1992, p. 233-235.

48. El projecte es conserva a l'Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona, expedient núm. 1753 bis-C, sèrie Foment, any 1866. El dibuix de la façana ha estat publicat a AA. DD.: *Catàleg del Patrimoni Arquitectònic, Històrico-Artístic de la*

cromada que fou substituït per una encavallada de fusta que conservà aparentment inalterada la teulada de doble vessant³⁹. També es construí una tribuna elevada al costat de l'epístola, comunicada amb les dependències del Palau, des d'on els senyors podien oir missa.

Encara que no s'hagi trobat especificat en els documents, és probable que en aquest moment s'hagués canviat l'orientació de l'església; la construcció de la sagristia, del cor elevat i, sobretot, l'obertura de la porta del carrer Ataülf (aleshores Baixada dels Lleons) ho delaten⁴⁰ i s'afegeixen al primer argument dels armaris litúrgics.

Entre 1737 i 1749, per voluntat del duc d'Alba i marquès de Vilafranca —hereu dels Requesens—, l'església de Palau fou objecte de noves intervencions de restauració i milloraments que afectaren la capçalera⁴¹. Als laterals del presbiteri s'hi construïren dues tribunes volades amb gelosies; al darrere de l'altar major, una sagristia nova, amb dues portes; al damunt d'aquesta, un cambril per a la Verge; etc. Finalment, l'any 1748, en el lloc que havia ocupat la sagristia vella (segon tram del costat de l'epístola), hi van fer una capella per al Santíssim. L'estat en què quedà l'església després d'aquesta intervenció es pot veure en els plànols esmentats abans (figures 2-4), que, pocs anys més tard (1785), van realitzar per al duc d'Alba els arquitectes barcelonins Josep Renart i Closes i Francesc Mestres i Guitart⁴².

Passats dos segles, pel cap baix, sense ésser habitats els edificis i amb importants espoliacions de la guerra del Francès al damunt, el Palau arribà a mitjan segle XIX amb una degradació més que notable. Així ho expressen cròniques contemporànies⁴³ i pintures executades *in extremis*⁴⁴, per deixar testimoni del monument que d'uns anys ençà se'l veia condemnat al picot⁴⁵. I així fou. Arribat l'any 1866, la comtessa de Sobradriel, nova propietària de la casa, decidia enderrocar-lo —salvant-ne l'església— per construir-hi pisos de lloguer. El prestigiós arquitecte Elies Rogent fou l'encarregat de condicionar el temple, que, en la nova situació, quedaria més o menys emparedat entre mitgeres.

D'antuvi, calgué tapiar la porta romànica que donava al pati del convent templer, que desapareixia en ser ocupat pels nous immobles de lloguer. Per salvar-la, Rogent la traslladà i la substituï per l'altra porta forana del carrer Ataülf. Les obres, en paraules del propi Rogent,

consisten en cambiar la puerta greco-romana⁴⁶ por la antigua que miraba al patio [...] y en modificar la ventana ojival por un rosetón más en armonía con la fachada y carácter del edificio; además pongo un cornisamento lobulado con la espadaña de coronamiento.

Figura 12.
Església de Palau, armari litúrgic decorat al fresc, costat sud. Foto J. Fuguat.

D'aquesta manera, les dues mènsules i l'arquivolta⁴⁷ de la porta medieval quedaren incorporades a la façana neoromànica, que, en part, és l'actual⁴⁸ (figura 9).

L'interior del temple també fou modificat. Entre els pilars d'aquell costat sud on havia tapiat la porta, Rogent construï tres capelles com les del davant, que deixaren la nau en simetria. Al damunt de les capelles, hi va obrir finestres ogivals, per on, encara avui, s'escola l'escarransida llum que baixa pel corredor celobert interior que separa l'església de les cases de veïns. També va donar a la capçalera plana l'aparença d'absis poligonal mitjançant xamfrans que taparen les portes ja innecessàries de la sagristia, que desapareixia d'allí per anar a parar al lloc lateral on és avui.

Malgrat les modificacions sofertes, l'antiga església templera va arribar al segle xx amb la fesomia tardogòtica heretada dels Requesens. En conservava l'altura, la coberta a doble vessant, la llanterna, amb les quals, aquell frontispici historicista, proporcionat i esvelt, dissenyat per Rogent, no desentonava. Però aquest aspecte el perdria l'any 1924, quan, després que els comtes de Sobradiel cedissin l'església a la Companyia de Jesús, fou construït un pis al damunt de la nau (per a sala de conferències i biblioteca) que afectà

Figura 11.
Església de Palau, armari litúrgic decorat al fresc, costat nord. Foto J. Fuguat.

l'altura de l'edifici, la coberta i el frontispici⁴⁹, el qual canvià notablement de fesomia perquè li llevaren l'espadaña i li afegiren un suplement amb dues finestres geminades i un coronament horitzontal emmerletat. I encara, en la segona meitat del segle xx, l'arquitecte que aleshores tenia cura de Palau, afegí dues finestres ogivals als costats de la rosassa dissenyada per Rogent. Així doncs, no es pot dir —com s'ha fet— que l'actual façana sigui obra d'Elies Rogent⁵⁰.

Les pintures murals de l'església

Es probable que, en origen, tot l'interior de l'església templera de Palau hagués estat decorat amb pintures al fresc, com fou habitual, a partir del segle XIII, a les principals comandes⁵¹. D'aquella decoració, n'ha quedat alguna resta en dos armaris litúrgics (figures 11 i 12) de l'antic presbiteri, en dues creus de consagració, també del presbiteri, i en els arcs diafragma (figura 13), recentment descoberts i en curs de restauració. La tècnica emprada, segons una primera impressió que caldrà que confirmi l'anàlítica, és l'anomenada «fresco secco»⁵², molt utilitzada al segle XIII⁵³.

Les pintures dels armaris litúrgics

Els armaris estan situats al mur del frontispici a una banda i l'altra de la porta. Tenen l'estructura de prisma rectangular voltat per un canó de mig punt i estaven dividits horitzontalment en dos mitjançant una post que encaixava en sengles guies fetes a la pedra. Estan situats a 1,5 metres del

Ciutat de Barcelona, Ajuntament de Barcelona, s/d, fitxa núm. 40 (editat amb precipitació l'any 1987, no hi consta ni la data d'edició ni l'ISBN).

49. Obra de l'arquitecte Enric Móra Gosch (Arxiu Municipal Administratiu, expedient núm. 3182, sèrie Foment, any 1924).

50. Vegeu AA. DD: *Catàleg...* (cit. n. 48); J. GARRIGA: *Història de l'Art Català...* (cit. n. 27); J. FUGUET SANS: *L'arquitectura dels templers...*, 1995 (cit. n. 1), p. 289.

51. En els primers anys del Temple, la norma havia estat l'austeritat bernadiana, de la qual n'és un bon exemple la capella de Miravet, on la decoració es limità a les juntes del carreuat que es resseguiren amb estuc i es pintaren amb un doble filet, blau les verticals i roig anglès les horitzontals. Vegeu J. FUGUET SANS: «Pinturas, miniaturas, grafitis...» (cit. n. 8). Sobre la pintura en l'orde del Temple, en general, vegeu G. CURZI: *La pittura dei templari...* (cit. n. 8).

52. Una variant de fresc de menys qualitat que consisteix a començar a pintar amb bon fresc i acabar amb tremp de cola, normalment de caseïna.

53. Vegeu W. W. S. KOOK; J. GUDIOL RICART: *Pintura e imagerie romànica*, dins *Ars Hispaniae*, VI, Barcelona, 1980 (2a edició actualitzada), p. 175-176.

Figura 13.
Església de Palau, diafragma decorat al fresc. Foto J. Fuguet.

sòl i fan 1 metre d'altura per 0,66 metres d'ample i una fondària de 0,38 metres. Foren obrats amb el mateix aparell que el mur i tenen (o tenien) l'interior decorat amb pintura. La decoració és molt esquemàtica i, en certa manera, maldestra, circumstància que, sens dubte, ha fet que passés desapercibuda.

Les pintures són elements figuratius de caràcter simbòlic envoltats d'un fons decoratiu geomètric. L'armari del costat nord té, al departament superior, tant a la volta com a la lluneta, un fons de retícula, pintada amb roig anglès, formada per quadrats grans i petits que s'intersecten en els vèrtexs; i quadrats mitjans travessats per creus, de color blau, a l'interior. És ben bé una decoració manllevada de les miniatures de l'escola parisenc a d'il·luminadors⁵⁴. A la lluneta, dibuixat amb línia de color ocre groc sobre el fons blanc del suport, hi ressalta un ocell d'ales esteses que podria ser un colom, amb la qual cosa es tractaria d'una evident referència a l'Eucaristia. Al departament de sota i a la part inferior, la decoració està molt esborrada, mentre que a la part alta, pels laterals i pel fons, hi corre una sanefa d'arcs trilobats, dibuixats amb blau ultramar, amb parelles de creus de color roig anglès al damunt; podria ser que aquestes creus fessin referència a la creu roja de l'orde del Temple.

La decoració de l'armari de l'altre costat està força malmesa, sobretot al departament inferior, que no es veu res. A la lluneta es conserva prou bé la pintura, que representa tres elements decoratius de tipus vegetal, el del mig dels quals és una mena de pinya o card, inspirat en el repertori decoratiu

oriental tan emprat en el romànic. Als costats i a la base d'aquests elements vegetals, s'hi veuen dues flors de lis. També en aquest cas hi ha un fons de retícula semblant a l'anterior, amb una diferència apreciable, en aquest cas s'han utilitzat tres colors: a més del roig anglès i l'ultramar, hi ha també un vermell cadmi utilitzat en unes creus inscrites als quadrats.

Les creus de consagració pintades

Als murs laterals, al mig de cada tram, i a uns tres metres d'altura, hi havia les creus de consagració. De les dotze que hi solia haver, només n'han quedat les dues del primer tram, és a dir, les de l'antic presbiteri. Són creus gregues floronades, inscrites en una circumferència i pintades al fresc, creu i circumferència, sobre el mur. Avui, els dos cercles de les creus apareixen retallats sobre el mur de pedra (que no és precisament un aparell per anar vist), que fou repicat no fa gaires anys per seguir la nefasta moda de deixar la pedra vista. Hom té la impressió que les creus formaven part de les composicions pictòriques que adornaven els laterals de la nau.

Les pintures dels arcs diafragma

Fa poc temps, no sembla que amb intenció de buscar pintures, foren practicades diverses cales (o forats) als revoltos de rajola que tapen els mutilats arcs diafragmes per damunt de la volta. Les cales —d'uns cinc centímetres de diàmetre— van deixar veure restes de pintura mural sobre els diafragmes. En eixamplar fins a mig metre la cala del quart diafragma (costat nord, fent esquena a l'antic presbiteri), s'ha pogut treure la pols i veure bé un fragment de fresc que mesura 1,20 metres d'alt per 1,50 metres d'ample.

Al fragment hi ha representada la part superior d'una figura masculina, des del cap fins al pit⁵⁵, emmarcada per un arc de mig punt traçat amb doble línia, roja i negra, inscrit en un rectangle roig. Als carcanyols hi ha decoració vegetal roja i blava, i al damunt del rectangle, una sanefa de trilòbuls, pintats amb ultramar, que són exactament iguals als que hi ha a l'armari del presbiteri, però en aquest cas, a l'interior dels trilòbuls, hi ha flors de lis —detall que no podem veure a les malmeses pintures de l'armari.

La figura, tant pel que fa als trets anatòmics com a l'abillament, és de bona execució. Representa un personatge masculí que mira endavant amb expressió hieràtica, ben definida per uns trets facials —ulls, nas i llavis— típics de la pintura romànica, dibuixats amb doble traç roig i negre. Duu cabell i barba negres i arrissats, ben dibuixats amb els rínxols ja propis del gòtic lineal. Un nimbe groc resseguit per una circumferència roja li envol-

ta la testa, i vesteix una túnica blava amb mantell roig al damunt. Al costat esquerre, s'hi endevina la part superior d'un llibre que deu aguantar amb la mà, detall que permet suposar que es tracta d'un apòstol, representat de cos sencer.

La disposició i les mesures de la figura indiquen que ocupava la part inferior del triangle curvilini que forma l'arc diafragma amb el mur lateral i el sostre; com que els diafragmes eren aproximadament un metre més alts⁵⁶, s'ha d'entendre que la composició pictòrica arribava fins allí. És probable que en altres diafragmes és repetís la composició amb altres apòstols⁵⁷.

La tècnica i els pigments emprats, tant al diafragma com als armaris, són els mateixos, però la factura és molt més acurada a la figura de l'apòstol. Potser perquè els armaris havien d'anar tancats, el pintor fou menys exigent. L'estil que s'aprecia en la figura de l'apòstol encaixa perfectament en les característiques de l'incipient gòtic lineal de la segona meitat del segle XIII. Amb totes les reserves —car és encara petita la mostra que posseïm—, aquests murals, juntament amb els de Gardeny⁵⁸, podrien començar a omplir la llacuna de pintura mural entre la seqüència neobizantina

o tardoromànica del 1200 i el linealisme rítmic protogòtic de finals del segle XIII⁵⁹.

D'altra banda, no podem oblidar que aquestes pintures es produeixen durant el regnat de Jaume I, a la casa del Temple de Barcelona (una institució especialment estimada pel rei), durant el mandat de Pere Gil, el comanador que la convertirà en una de les comandes més importants de la Corona d'Aragó. Podria ser, doncs, que l'activitat artística florent que hom troba a faltar en aquest període històric d'expansió, fos més una qüestió de pèrdua dels exemplars representatius que no pas una realitat.

Finalment, la minsa representació que fins avui tenim d'aquestes pintures, no permet aventurar cap hipòtesi sobre un possible programa iconogràfic, però si fem cas de les paraules que hi ha escrites al primer full del Sacramentari de Palau («ad honorem Dei et beate virginis ecclesiam et altare extruxit et ibidem multa ornamenta preparavit») i a la dedicació a la Verge de quasi totes les capelles conventuals del Temple, com a mínim podem dir que és presumible que Pere Gil dictés un programa dedicat a la Mare de Déu. Material iconogràfic, ganes i poder per fer-ho no li faltaren.

54. Sovint, a les miniatures o a les caplletres dels còdexs s'utilitzaven aquests fons reticulats, que volien imitar les teles o els tapisos amb què es decoraven les cambres a l'edat mitjana. Hi ha molts exemples dels *scriptoriums* de París o de còpies fetes en altres centres (N. MORGAN: *Early Gothic manuscripts 1250-1285*, I-II, Harvey Miller, Londres, 1988; J. FOLDA: *Crusader Manuscript Illumination at Saint Jean 1275-1291*, New Jersey, Princeton University Press, Princeton, 1976...). També les podem veure en les miniatures de les *Cantigas*

d'Alfons X el Savi (J. GUERRERO LOBILLO: *Las Cantigas, estudio arqueológico de sus miniaturas*, Madrid, 1949) i en algun còdex català (P. BOHIGAS: *La ilustración y la decoración del libro manuscrito en Cataluña...* (cit. n. 8).

55. Es podria veure més avall, però ho tapa la runa que hi dipositaren per llastrar la volta, per tant, seria perillós de treure-la.

56. Es podria saber amb exactitud perquè romanen *in situ*, al mur del peu (actual presbiteri), tres o quatre dels permòdols de

pedra que aguantaven la coberta de fusta. Són visibles damunt de la volta, al mateix indret on s'han descobert les pintures.

57. Esperem confirmar-ho el dia que s'obrin els revoltos que hi falten. Hi ha vint cales per fer, corresponents als cinc diafragmes, a més dels murs arrebossats de la capçalera i el peu.

58. J. FUGUET SANS: *Arquitectura dels templers...*, 1995, (cit. n. 1), p. 172-175.

59. Sobre aquest període, vegeu

W. W. S. KOOK, J. GUDIOL RICART: *Pintura e imagerie romànica...* (cit. n. 53); J. SUREDA: *La pintura romànica en Catalunya*, Alianza Editorial, Madrid, 1981, p. 254-255; N. de DALMASES; A. JOSÉ i PITARCH: «L'època del Cister», dins *Història de l'Art Català*, II, Ed. 62, Barcelona, 1986, p. 196-222; X. BARRAL i ALTET: «Pintura preromànica i Romànica», dins *Art de Catalunya*, 8, Ed. L'Isard, Barcelona, 1998, p. 84-132; R. ALCOY i PEDRÓS: «La pintura gòtica», dins *Art de Catalunya*, 8, Ed. L'Isard, Barcelona, 1998, p. 136-330.